

bir kişi : y(a)ŋ(i)ls(a)r : og(u)řı : bod(u)nı : biřükiŋä : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ř
VE

in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : ogı : k(a)ŋun : bilm(ä)z : (ä)rti
İBARELERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Alimcan İNAYET

1. bir kişi : y(a)ŋ(i)ls(a)r : og(u)řı : bod(u)nı : biřükiŋä : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ř
(KT G 6; BK K 4)

Bu ibare üzerinde epeyce tartışma olmuştur. Başlangıçta “Bir kişi hataya düşse, onun soyunun ve halkının...sına kadar gitmezlermiş” (Thomsen, 2002: 165), “Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış”(Ergin, 1970: 2), “Bir kişi yanılrsa soyu, kavmi bisükine (?) kadar ilerlemez imiş” (Orkun, 1987: 25), “(öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş” (Tekin, 1988: 5)¹ şeklinde çevrilen bu ibare 1993 yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından “bir kişi yanılrsa (Çinliler), kabilesine, milletine, evine, eşiğine varıncaya kadar kıyı yapmazmış” şeklinde düzeltilmiştir (Ercilasun, 1995: 88). Ancak Prof. Geng Shi-min Ahmet Bican Ercilasun’un açıklamasını tatminkâr bulmamış, “kıd-“ fiiliyle ilgili daha farklı yorum getirmiştir. Ona göre, bu fiil Kazakça’daki “kıy-“ fiiline benzer. Kazakça’da bu fiil “esirgemek” (吝惜), “sempati göstermek” (同情), “acımak”, “şefkat göstermek” “merhamet etmek” (怜悯) anlamlarına da gelmektedir. O hâlde, bu ibare “Bir kişi yanılrsa, onlar kavmine bile, hatta beşikteki bebeklerine bile acımazlarmış” diye çevrilebilir (Geng Shi-min, 2005: 142). Geng Shi-min söz konusu ibareyi son olarak “一人有错, 连其族人, 人民, 后辈都不饶恕” (Bir kişi yanılrsa, kavmi, halkı ve nesillerini dahi affetmezler imiş.” şeklinde çevirmiştir (Geng Shi-min, 2005: 118). Bu ibarenin farklı şekillerde anlaşılmasına “kıd-“ fiilinin anlamındaki belirsizlik neden olmuştur.

şincang Yaşlar-Ösürler Neşriyatı tarafından 1989 yılında Urumçi’de yayımlanan “Kedimki Uyğur Tili Luğiti” ndeki “kıt-“, “kıtığ”, “kıtığ”, “kıtığsız”, “kızığ”, “kıy” sözcükleri için yapılan açıklama söz konusu ibaredeki “kıd-“ fiilinin anlaşılmasında bir yarar sağlayabilir. Luğet’te bu sözcükler şöyle açıklanmaktadır:

kıt [“Kül” < Kül Tigin Yazıtı] *kaldurmak* “bırakmak”

kıtığ [“Ut” < Kedimki Uyğur Tili Yadıkarlıkları] *kırğak, çet, kır, yaka, kaş* “kıy, kenar”

kıtığ [“May” < Maytiri Simit] *kırğak*; [“ik” < İkki Tikining Hikayesi] *boy, çegra, kır* “kıy, hudut, kenar”

kıtığsız [“Al” < Altun Yaruk] *kırsız, çegrasız* “kenarsız, sınırsız”

kızığ [“TTD” < Türkiy Tillar Divanı] *kırğak: Ariğ kıızığı – erik kırğığı* “kenar”, arkın kenarı”

kıy [“Ut” < Kedimki Uyğur Tili Yadıkarlıkları] 1. *çegra, kır, boy* “sınır, kenar, kıyı”; 2. *rayon* “bölge” (Kedimki Uyğur Tili Luğiti, 1989: 326, 329, 333)

¹ Talat Tekin’in “Orhon Yazıtları” adlı eserinin 2003 yılı baskısından yeni Uyğur Türkçesine yapılan çevirisinde bu ibare şöyle aktarılmıştır: (*yene bir tereptin*) *bir kişi xatalaşsa, (uniñ) uruqi,, xelqi, hetta böşüktikisinimu ayap qoymaydiken* “(Öte yandan) bir kişi hata yaparsa, (onun) uruğı, halkı, hatta beşikteki de acımazmış.” (Tekin, 2009: 41)

Bu tabloya göre, “kenar, sınır, hudut” anlamındaki “kıtığ”, “kıdığ”, “kızığ”, “kıy” sözcüklerinin aynı kökten, “bırakmak” anlamındaki “kıt” sözcüğünün farklı bir kökten geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla “*bir kişi : y(a)η(i)ls(a)r : og(u)şu : bod(u)nu : bişükiñä : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ş*” ibaresi “Bir kişi yanılrsa, kavmi, halkı ve nesillerini dahi bırakmazlarmış” şeklinde de çevrilebilir.

Aslında bu ibare Çin tarihinde “族刑” diye bilinen ceza yöntemini yansıtmaktadır. Çince “株连九族”, “灭族” gibi terimlerle de ifade edilen bu ceza yöntemine göre, bir kişi suç işlerse, suçluyla birlikte dokuz sülalesi yok edilmektedir. Buradaki dokuz sülale baba sülalesinden 4, anne sülalesinden 3, hanım (eş) sülalesinden 2 aileyi gösterir. Çin’de bu ceza yöntemi milattan önceki dönemlerde “üç sülale” (baba anne, kardeşler ve hanımları, yani baba sülalesi, anne sülalesi ve hanım eş sülalesi)yi kapsayacak şekilde uygulanmış, Qin Shi-huang dönemi (M.Ö. 221 - M.Ö.206. yıllar) nde kapsamı “dokuz sülale”ye çıkarılmıştır. Han (M.Ö. 206 – M. S. 220. yıllar) ve Tang dönemi(M.S. 618 – 907. yıllar) nde bu ceza belli esaslara bağlanmış, kapsamı devlete suikast düzenleyen ve ihanet edenlerle sınırlı tutulmuştur. Ming ve Qing dönemi (1616-1911)nde kapsamı tekrar genişletilen bu ceza yöntemi 1905 yılında ancak iptal edilebilmiştir. Çin’de binlerce yıldır uygulanan bu ceza, kan bağına dayanan, birbirlerini denetleme, ihbar etme sorumluluğu olduğu halde, bu sorumluluğu yerine getirmeyen ailelere uygulanan toplu cezalandırma yöntemidir. Bu ceza yönteminin suçlu yakınlarının intikam alma olasılığını ortadan kaldırma, cezanın caydırıcılığını artırma, başkalarına ders verme amacıyla uygulandığı ifade edilmektedirler.²

Söz konusu ibareye yansıyan bu gelenek “kıt-” fiilinin işaret ettiği anlamın “öldürmek”, “yok etmek” olduğunu gayet açık göstermektedir. Ancak “öldürmek”, “yok etmek”, *kıt-* fiilinin doğrudan anlamı değil, işaret edilen mecazi anlamıdır. Sorun “kıt-“ fiiliyle işaret edilen “öldürmek” anlamının sözcüğün temel anlamı olarak algılanmasından kaynaklanmıştır. Eğer “kıt-” fiili “bırakmak” şeklinde anlamlandırılırsa, sorun çözülmüş olacaktır.

2. in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oğlu : k(a)ñın : bilm(ä)z : (ä)rti (KT D21; BK D18)

Bu ibare bugüne kadar Prof. Geng Shi-min dışında kimsenin dikkatini çekmemiştir. Geng Shi-min bu ibareyi çevirirken “Burada ülkenin büyüklüğü kastedilmiştir.” diye not düşmüştür. Bu açıklamadan ülke topraklarının çok geniş olduğunu, kardeşlerin birbirlerinden, oğulların babalarından çok uzak bölgelerde yaşadıklarını anlıyoruz. Açıklama mantıklı gibi gelse de, yeterli ve tatmin edici değildir.

Aslında bu ibarenin yer aldığı metin bağlamı şöyledir:

(i)lg(ä)rü] : k(a)d(i)rk(a)n : yı[ş(i)g : (a)şa] bod(u)n(u)g : (a)nça kont(u)r[t(u)m(i)z : (a)nça itd(i)m(i)z] : kur(i)g(a)ru :k(ä)ñü t(a)rb(a)nka : t(ä)gi : türk : bod(u)n(u)g : (a)nça kont(u)[rt(u)]m(i)z : (a)nça itd(i)m(i)z : ol ödkä : kul : kull(u)g : küñ : küñl(ü)g : bolm(i)ş : (ä)rti : in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oğlu : k(a)ñın : bilm(ä)z : (ä)rti : (a)nça k(a)zg(a)nm(i)ş : (a)nça itm(i)ş : il(i)m(i)z : [törüm(i)z : (ä)rti ”(BK, D. 17, 18)

“ileride (yani doğuda) Kadırkan ormanının ötesinde halkı yerleştirdik ve örgütledik; geride (yani batıda) Kengü-tarban’a (ya da – tarman’a) kadar Türk halkını yerleştirdik ve örgütledik. O zamanlar köleler kölelere, cariyeler cariyelere sahip olmuştu; küçük kardeş

²贾丽英 (Jia Li-ying), 秦汉时期族刑论考 (Qin Han Hanedanlığı Dönemindeki Sülale Cezalandırma Yöntemi Üzerine), 首都师范大学学报(社会科学版) Journal of Capital Normal Universityn (Social Sciences Edition), 2008 年第2 期 (Sayı 2, 2008); 狄世深 (Di Shishen), 我国古代刑法中的身份探究 (Ülkemizin Eski Ceza Hukukundaki Kimlik Soruşturması Üzerine), 贵州文史丛刊 2005年 第3期 (Sayı. 3, 2005); 霍存福 (Huo Cun-fu), 复仇, 报复刑, 报应说, Fuchou Baofuxing Baoyingshuo, (İntikam, İntikam Alma Cezası, Karşılık Doktrini), 吉林人民出版社 (Jilin People’s Publishing House), 2005, s. 121 - 128

ağabeyini bilmezdi, oğul babasını bilmezdi. Böylesine kazanmış ve örgütlenmiştik; bu bizim devletimizdi, kurumlarımızdı.” (Thomsen, 2002: 141-143)

“Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halkları öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarban’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi. Kardeşler ağabeylerini bilmez idi, oğullar babalarını bilmez idi. Onca zengin, onca gelişmiş devletimiz vardı.” (Tekin, 1988: 43)

“Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halkları öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarban’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O zamanda kul kullu, cariyeye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. (Not: Burada devletin büyüklüğü kastedilmiştir.). Kurduğumuz devlet ve töremiz böyleydi.” (Geng Shimin, 2005: 156)

Burada geniş topraklardan, örgütlü halktan, efendi olan kul ve cariyelerden, zengin ve gelişmiş bir devletten bahsedilmektedir. Böyle düzenli ve töresi olan bir toplumda küçük kardeşin büyük kardeşini bilmemesi, oğlunun babasını bilmemesi ne anlama gelir ?

Bu ibarenin anlaşılması için önce küçük kardeş ile büyük kardeş, oğul ile baba arasındaki sembolik ilişkiyi anlamamız gerekir. Çin tarih kaynaklarına göre, Hun döneminde Hun hükümdarı ile Han (Çin) hükümdarı arasında güç bakımından eşit koşullar oluştuğunda ağabey kardeş antlaşması yapılmakta, güç dengesi bozulduğunda söz konusu ilişki bozulabilmektedir.³ Çin hükümdarları prenseslerini eş olarak verdikleri hükümdarları oğlu olarak görmekte, onların devletlerini saraya bağlı vasal devletler olarak kabul etmektedirler.⁴ Güç bakımından zayıf düşen bazı Hun hükümdarlarının Çin imparatorlarının kızlarıyla evlenmeden de imparatoru baba olarak kabul ettikleri görülür.⁵ Ayrıca Çin imparatorları kendine tabi bölgelerde yaşayan tüm insanları oğulları olarak görmektedir.⁶ Buradan anlaşıldığı gibi, küçük kardeşle büyük kardeş, baba ile oğul arasındaki ilişki akrabalık ilişkisi değil, hakimiyet ile tabiyet, yöneten ile yönetilen arasındaki bağlılık ilişkisidir. Bunlar arasındaki ilişkilerin bozulması bağlılık ilişkisinin kopması demektir. Bu bakımdan “küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi” ibaresi ülke topraklarının genişliğini değil, ülkenin, halkın bağımsızlığını, özgürlüğünü ifade eder. Ayrıca, bu ibarenin “idi oksuz” ibaresi gibi birbirlerine bağlı olmayan, hür, özgür, teşkilatsız bir toplumu ifade etme ihtimali de bulunmaktadır. Çünkü KT’de de benzer bir bağlam söz konusudur:

tört : bul(u)η : kop : y(a)gı (ä)rm(i)ş : sü sül(ä)p(ä)n : tört : bul(u)ηd(a)kı : bod(u)n(u)g : kop (a)lm(ı)ş : kop b(a)z : kılm(ı)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rm(i)ş : tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : ilg(ä)rü : k(a)d(ı)rk(a)n : yışka t(ä)gi : kirü : t(ä)m(i)r k(a)p(ı)gka t(ä)gi : kont(u)rm(ı)ş : (e)kin (a)ra : idi oks(u)z : kök : türk : <iti> : (a)nça : ol(u)rur (ä)rm(i)ş : (KT, D1, 2,3)

“Dünyanın dört bucağında çok düşmanları varmış, ama ordu ile sefere çıkıp dünyanın dört bucağındaki çok halkı köle etmişler, yola getirmişler, onlara baş eğdirmiş, diz çöktürmüşler; ileride (yani doğuda) Kadirkan ormanına, geride (yani batıda) Demir Kapı’ya yerleştirmişler. Öylesine uzak bu ikisi (iki uç nokta) arasında Göktürkler **egemence** uzanıyorlarmış.” (Thomsen, 2002: 127-129)

“Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadirkan ormanına kadar,

³ Han Hanedanlığı Tarihi, Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s.13-15, 32

⁴ Liu Mau-tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 74-75

⁵ Han Hanedanlığı Tarihi, s. 35-36

⁶ Liu Mau-tsai, age., s. 69

batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında **pek teşkilatsız** Gök Türk öylece oturuyormuş.” (Ergin, 1970: 4)

“Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep (itaati altına) almış, hep muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş. İleri (şarkta) Kadirkan ormanına kadar, geri (garpte) Demir Kabıya kadar (Türk milletini) kondurmuş. (Bu ülkelerin) ikisinin arasında **sahipsiz ve teşkilatsız** Gök Türkleri tanzim edüp böylece otururlar imiş.” (Hüseyin Namık Orkun, 1987: 29-30)

“Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kadirkan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu iki (sınır) arasında **pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan)** Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş.” (Tekin, 1988: 9)

Thomsen “idi oqsız köktürk” ibaresi ile ilgili uzun bir açıklamadan sonra şöyle bir çeviri teklif etmişti: “İkisi (bu iki sınır) arasında, onlar (yani iki kağan), efendisiz (=hükümdarsız, kağansız) ve oksuz (okla gösterilen örgütsüz) Göktürkleri, öylece (= o bölgede) düzene sokup otururlarmış (hüküm sürerlermiş).” (Thomsen, 2002: 338)

Dikkat edecek olursak, burada Gök Türklerden “egemence”, “pek teşkilatsız”, “sahipsiz ve teşkilatsız”, “pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan)”, “efendisiz (=hükümdarsız, kağansız)”, “oksuz (okla gösterilen örgütsüz)” diye bahsedilmektedir. Burada anlatılmak istenen durum ile *in(i)si [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oğlu : k(a)nın : bilm(ä)z : (ä)rti* ibaresinin ifade ettiği durum arasında paralellik bulunmaktadır. Bize göre, her iki ibare hür, bağımsız, özgür bir toplumu ifade etmektedir.

Sonuç olarak Orhon Yazıtlarında hala anlaşılmayan, açıklamayı bekleyen bir çok ibare, deyim ve sözcükler bulunmaktadır. Bildirimizde açıklamaya çalıştığımız ibareler dışında yine “tengr yir bulgamak”, “ateş su kılmak”, “otça borça” gibi deyimler de bulunmaktadır ki, bunların açıklanmasında Çin kültürünün etkisinin de gözönünde bulundurulması gerekmektedir.

Kaynaklar:

Ehet, Ablimit – Dildar Memtimin, Kedimki Uyğur Tili Luğiti, Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1989

Ercilasun, Ahmet B. “Bir Kişi Yañılsar Oğuşı Bodunı Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6=BK, K,4) İbaresini Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1995

Ergin, Muharrem, Orhon Abideleri, 1970

Shimin, Geng, 古代突厥文碑铭研究(Eski Türk Yazıtları Araştırmaları) , Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, Pekin, 2005

-----, 若干古代突厥词的考释 (Bazı Eski Türkçe Kelimeler Hakkında Açıklama), 民族语文, 2002年, 第4期.

Orkun, Hüseyin Namık Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1987

Tekin, Talat Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988

-----, Orhon Abidiliri, Türkçeden Çevirenler: Erkin Ariz, Abdubesir Şüküri, Milletler Neşriyatı, Pekin, 2009

Thomsen, V., Orhon Yazıtları Araştırmaları, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Vedat Köken, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2002

bir kişi : y(a)ñ(i)ls(a)r : og(u)şu : bod(u)nu : bişükiñä : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ş VE in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oğlu : k(a)nın : bilm(ä)z : (ä)rti İBARELERİ ÜZERİNE, Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl”, 26-29 Mayıs,

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, III. Uluslar arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, Ankara.